

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКА ДЕРЖАВНА АГРАРНА АКАДЕМІЯ

ТЕРМОСА ІРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 330.3 (1-22)

ФОРМУВАННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

08.00.03 – економіка та управління національним господарством

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Полтава – 2017

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Робота виконана в Сумському національному аграрному університеті
Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник кандидат економічних наук, професор
Жмайлов Валерій Миколайович,
Сумський національний аграрний
університет,
проректор з науково-педагогічної та
навчальної роботи

Офіційні опоненти: доктор економічних наук, доцент
Зось-Кіор Микола Валерійович,
Полтавський національний технічний
університет імені Юрія Кондратюка,
професор кафедри менеджменту і логістики

доктор економічних наук, доцент
Сокольська Тетяна Вікторівна,
Білоцерківський національний аграрний
університет,
завідувач кафедри публічного управління,
адміністрування та міжнародної економіки

Захист дисертації відбудеться «29» грудня 2017 року о 10⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 44.887.01 у Полтавській державній аграрній академії за адресою: 36003, м. Полтава, вул. Сковороди, 1/3, корпус 4, конференц зал к.417.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Полтавської державної аграрної академії за адресою: 36003, м. Полтава, вул. Сковороди, 1/3, корпус 2, 2-й поверх.

Автореферат розісланий « 28 » листопада 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В.І. Аранчій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У процесі розвитку України як демократичної держави одним із важливих чинників є сталий розвиток сільських територій – підґрунтя громадського суспільства. Проблема сталого розвитку сільських територій в умовах адміністративно-територіальної реформи набула широкого розголосу. Відбувається децентралізація владних та фінансових повноважень, вдосконалюється та оновлюється нормативно-правова база створених об'єднаних територіальних громад, приймаються на державному рівні заходи щодо забезпечення сприятливого середовища їх подальшого економічного розвитку. Однак у вирішенні проблеми сталого розвитку сільських територій і їх громад є чимала кількість теоретичних і практичних питань, що залишається недостатньо вивченими, незважаючи на значну кількість зарубіжних і вітчизняних публікацій.

Серед опублікованих результатів наукових досліджень проблемам сталого розвитку сільських територій присвячено роботи Важинського Ф.А., Газуди С.М., Гайдуцького П.І., Гончаренка І.В., Губені Ю.Є., Гуторова О.І., Залізко В.Д., Збарського В.К., Зось-Кіора М.В., Іванюти В.Ф., Єрмакова О.Ю., Кропивко М.Ф., Макаренка П.М., Маліка М.Й., Мельника С.К., Павлова О.І., Прокопи І.В., Саблука П.Т., Семенишина Х.М., Сокольської Т.В., Талавирі М.П., Трегобчука В.М., Уркевича В.Ю., Харчука С.А., Хвесика М.А., Юрчишина В.В., Якуби К.І. та багатьох інших.

Надаючи належну оцінку публікаціям, на сьогодні, не існує єдиної думки щодо сутнісної характеристики «сільські території», реалізації цілей і етапів їх розвитку, напрямів використання ресурсного потенціалу, формування сімейних ферм домогосподарств, їх кооперації та створення локальних галузевих кластерів. Потребують подальших досліджень умови та послідовність дій націлених на формування сталого розвитку сільських територій.

Всі ці та інші питання обумовили вибір теми дисертаційного дослідження, його мету, завдання та структурну побудову.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до плану науково-дослідних робіт Сумського національного аграрного університету за темою: «Організаційно-економічні аспекти розвитку агропромислового комплексу та сільських територій»: (номер державної реєстрації 0115U000775), у межах якої здобувачем досліджено особливості формування сталого розвитку сільських територій.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає в обґрунтуванні теоретичних засад і розробленні практичних рекомендацій щодо формування сталого розвитку сільських територій, спрямованих на забезпечення високого рівня матеріального добробуту сільського населення. Відповідно до мети були поставлені та вирішувались наступні завдання:

– уточнити сутнісну характеристику поняття «сільські території» та організаційні чинники їх сталого розвитку;

- визначити умови формування та забезпечення виконання запланованих цілей сталого розвитку сільських територій;
- встановити базові положення розвитку товарних сімейних ферм сільських домогосподарств;
- здійснити моніторинг потенціалу ресурсозабезпечення та результатів розвитку виробничо-господарської системи сільських територій;
- обґрунтувати формування основних типів та етапів реалізації державою та місцевим самоврядуванням цілей сталого розвитку сільських територій;
- надати пропозиції прогностичних сценаріїв сталого розвитку сільських територій;
- розробити рекомендації розвитку локального галузевого кластера сільських територій.

Об'єкт дослідження – процес формування і організаційно-економічного регулювання сталого розвитку сільських територій.

Предмет дослідження – сукупність теоретико-методичних та практичних аспектів формування і використання інструментів організаційно-економічного регулювання сталого розвитку сільських територій.

Методи дослідження. Методологія дисертаційного дослідження ґрунтується на загальноприйнятих принципах проведення комплексних наукових досліджень. Теоретичною та методологічною основою дисертаційної роботи є діалектичний метод пізнання, системний підхід до вивчення питань розвитку сільських територій, основні наукові положення сучасної економічної теорії та наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених. Зі спеціальних методів у дисертаційній роботі використано такі: теоретичного узагальнення і порівняння – у процесі опрацювання літературних джерел і вивчення поставлених питань, окреслення економічної сутності поняття «сільські території»; монографічний – для узагальнення поглядів учених на проблеми, що розглядаються, аналізу особливостей розвитку сільських територій, вивчення вітчизняного і зарубіжного досвіду; статистико-економічний – при моніторингу розвитку виробничо-господарської системи сільських територій; статистичного аналізу – для оцінювання потенціалу розвитку сільських домогосподарств; структурно-логічного аналізу – для виявлення чинників, які впливають на розвиток сільських територій на засадах сталості; соціологічних досліджень – при анкетуванні голів сільських, селищних рад та сільського населення, а також студентської молоді; класифікації і ранжування – при розробці порядку виконання цілей сталого розвитку та етапів їх реалізації, аналогій – при формуванні сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та кластерів.

Інформаційною базою дисертаційного дослідження слугували законодавчі та нормативно-правові акти України, матеріали Міністерства аграрної політики та продовольства України, офіційні матеріали Державної служби статистики України, Головного управління статистики у Сумській області, Всеукраїнської асоціації сільських та селищних рад, результати проектних досліджень ФАО в Сумській області, результати експертних оцінок фахівців ФАО, результати власних досліджень і спостережень здобувача.

Наукова новизна полягає в розробленні теоретичних і методичних положень та практичних рекомендацій щодо формування сталого розвитку сільських територій. Основними положеннями, які отримано особисто автором і виносяться на захист, є такі:

вперше запропоновано модульну інформаційно-аналітичну систему забезпечення сталого розвитку сільських територій, яка включає розробку цільових проектів з просторового планування, енергозабезпечення, охорони навколишнього середовища, кадрового потенціалу, модернізації комунальних підприємств та створення локальних галузевих кластерів і управління ними

удосконалено:

– сутнісну характеристику поняття «сільські території», що на відміну від існуючих трактується як визначена у просторі, історично сформована територія із чітко окресленими адміністративними межами, наявними на ній природними та людськими ресурсами, з притаманною лише їй аграрною виробничо-господарською системою, та відповідною соціальною інфраструктурою;

– категоріальний апарат щодо визначення поняття «сімейна ферма» як соціальне утворення (первинний осередок суспільства), де власником є сім'я на базі сільських домогосподарств, у формі фізичної чи юридичної особи, що за рахунок власної праці на присадибній або/і пайовій земельних ділянках, втілює в життя економічні цінності і цілі, виробляє товарну продукцію та отримує підприємницький дохід;

– методичні підходи створення та розвитку локальних галузевих кластерів підґрунтям яких будуть: сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, утворені сертифікованими сімейними фермами сільських домогосподарств та іншими організаційно-правовими формами дрібнотоварного виробництва; логістичні комунальні підприємства; установи фінансово-кредитного та наукового забезпечення, переробні і торгові структури, що сприятимуть розвитку підприємництва на селі та підвищенню добробуту населення сільських територій.

- методичний підхід реалізації цілей сталого розвитку сільських територій, що на відміну від існуючих включає поділ на типи (глобальні, базові, взаємозалежні, забезпечуючі), і виходячи із сумарної множини за визначеним переліком індикаторів оцінки виконання кожної із цілей, формується порядок та етапи їх реалізації.

дістали подальший розвиток:

- моніторинг щодо формування і підприємницького використання потенціалу ресурсів сільських домогосподарств в напрямі вікових характеристик працюючих, забезпечення малої механізації виробничих процесів та раціонального землеволодіння на власних або/і пайових земельних ділянках;

- положення щодо створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в напрямі об'єднання товарних сімейних ферм домогосподарств та включає наступні етапи: відбір кандидатів та формування переліку

потенційних учасників; визначення необхідних фінансових та інвестиційних ресурсів для заснування; створення та державна реєстрація для набуття юридичної особи.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці стратегічних напрямів сталого розвитку сільських територій з боку держави та сільських домогосподарств. Зокрема, формування порядку виконання державою і місцевими органами влади цілей сталого розвитку сільських територій та створення сертифікованих товарних сімейних ферм сільських домогосподарств з метою розвитку приватного підприємництва, їх кооперації та кластеризації; розвитку несільськогосподарських видів діяльності, заходів по забезпеченню промоції регіону, впровадження системи інформаційно-аналітичного забезпечення в управлінні локальними галузевими кластерами та об'єднаними територіальними громадами.

Основні положення та результати дисертаційної роботи знайшли схвалення і впроваджені у практичну діяльність в Департаменті агропромислового розвитку Сумської обласної державної адміністрації (акт № 01-19/864 від 14.06.2017 р.), Ямпільської районної ради Сумської області (акт №244/15 від 10.05/2017 р.), Білицької сільської ради Ямпільського району Сумської області (акт № 02/15 від 26.05.2017 р.), Зноб-Новгородської селищної ради Середино-Будського району Сумської області (акт № 211/4 від 16 червня 2017 р.) Отримані практичні результати використовуються у навчальному процесі Сумського національного аграрного університету (довідка №808/1 від 10.03.2017 р.) та Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка (акт 10-06/64 від 13 квітня 2017 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою, в якій автором вирішувались теоретичні, методичні та практичні питання щодо сталого розвитку сільських територій. Опубліковані наукові праці містять концепції, висновки і пропозиції, які особисто сформульовані автором і відображають внесок у розвиток національного господарства.

Апробація результатів дисертації. Основні результати та положення дисертаційної роботи апробовано на: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної роботи» (м. Глухів, 2015 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Наукові економічні дослідження: теорії та пропозиції» (м. Запоріжжя, 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Перспективи розвитку національної економіки в умовах змін ринкового середовища» (м. Одеса, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Моделювання та прогнозування соціально-економічного міжнародного співробітництва» (м. Київ, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні можливості забезпечення соціально-економічного розвитку країн» (м. Ужгород, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Економічне зростання: стратегія, напрями і пріоритети» (м. Запоріжжя, 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Підприємництво, бухгалтерський облік та фінанси: національні особливості та світові тенденції» (м. Київ, 2017 р.).

За результатами проведених досліджень автором опубліковано 19 наукових праць, обсягом 9,79 друк. арк., в тому числі 2 колективні монографії (здобувачеві належить 2,03 друк. арк.), 7 статей у наукових фахових виданнях України, обсягом 2,72 друк. арк., 2 статті у наукових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз даних, обсягом 1,07 друк. арк., 1 стаття у науковому виданні іншої держави, обсягом 0,56 друк. арк., 7 тез наукових доповідей, обсягом 1,64 друк. арк.

Структура й обсяг роботи. Основна частина дисертації складається зі вступу, трьох розділів і висновків, обсягом 166 сторінок комп'ютерного тексту і містить 14 таблиць, 64 рисунків. Додатків 16. Список використаних джерел 221 найменування та розміщено на 23 сторінках

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено його мету і завдання, сформульовано об'єкт, предмет і методи дослідження, визначено наукову новизну одержаних результатів та вказано на їх практичне значення, наведено відомості щодо їх апробації, окреслено особистий внесок здобувача.

У першому розділі **«Теоретичні засади формування і розвитку сільських територій»** - визначено сутнісну характеристику сільських територій та організаційні чинники їх сталого розвитку; з'ясовано умови формування та систему функціонування сталого розвитку сільських територій; викладено базові положення розвитку товарних сімейних ферм сільських домогосподарств.

На основі опрацювання наукових праць вітчизняних та закордонних учених обґрунтовано авторське визначення поняття категорії «сільська територія», під яким розуміємо, що це визначена у просторі, історично сформована територія, із чітко окресленими адміністративними межами, наявними на ній природними та людськими ресурсами, з притаманною лише їй аграрною виробничо-господарською системою та відповідною соціальною інфраструктурою.

Формування сталого розвитку сільських територій значною мірою залежить від послідовності виконання визначених умов, головними з яких є завершеність адміністративно-територіальної реформи та децентралізації владних повноважень, які надають можливість кожній об'єднаній територіальній громаді бути більше фінансово самостійною, розробляти власну програму розвитку, претендувати на бюджетні кошти, залучати кошти сторонніх інвесторів, гарантуючи отримання від цих інвестицій доходу, мати змогу формувати дієві органи управління сільською територією через конкурсні виборчі процедури, створити для мешканців території комфортне і безпечне середовище для життя та праці.

Кожна окремо взята сільська територія має важливе значення для

розвитку держави. Враховуючи що сільська територія має сільське населення, потенціал земельних ресурсів, засоби виробництва, зберігання і/або переробки продукції які через специфіку господарювання, використання традицій, навколишнє середовище, історичний досвід, традиції і культуру формують відповідне функціонування і розвиток, то держава через вирішення екологічних, демографічних проблем та завдань розвитку якості освіти, якісної охорони здоров'я, формування соціальної інфраструктури, підтримку виробництва забезпечує управління та координацію. У світі відпрацьовані концепції розвитку сільських територій «знизу» («баварський підхід») що означає інформування та навчання, місцеві ініціативи, дія громад, співфінансування, партнерство, консолідація громадян, акцент на місцеві умови і «зверху» («австрійський підхід») – це спеціальні програми, інституційна підтримка, координація, системний підхід, участь органів влади, місцева ініціатива, дія громадян. Тому кожна новостворена об'єднана територіальна громада має розуміти, що від того, яким чином вона забезпечить своє позиціонування, як почне використовувати наявні власні ресурси і залежить її подальший розвиток.

В роботі зазначено, що українські сільські території потребують планової системи багатокомпонентного розвитку (соціально-економічного, екологічного, ресурсного і іншого). Такою може бути запропонована модульна інформаційно-аналітична система (МІАС) яка націлена на забезпечення виконання запланованих цілей сталого розвитку сільських територій. Її мета забезпечити виконання та контроль запланованих показників соціально-економічного розвитку сільських територій, забезпечити вирішення екологічних проблем, надання інформаційно-аналітичних та фінансових даних зацікавленим особам через визначені механізми доступу.

Встановлено, що розвиток сільської території має здійснюватись через використання людських можливостей, інтелекту, креативних здібностей, інноваційних рішень.

Важливим або базовим елементом розвитку сільських територій є розвиток підприємництва, його активізації через сімейні ферми сільських домогосподарств (рис.1).

На основі опрацювання наукових праць вітчизняних учених обґрунтовано авторське визначення поняття сімейної ферми, під яким розуміємо, що сімейна ферма – це соціально-економічне утворення як первинний осередок суспільства, в якому суб'єктом господарювання є сім'я, що здійснює свою господарську діяльність у формі юридичної, або через реєстрацію фізичної особи – підприємця, та втілює в життя економічні цінності та цілі і отримує підприємницький дохід.

Доведено, що сімейна ферма (СФ), за умови державної фінансової підтримки та підтримки на рівні органів місцевого самоврядування, може стати тим драйвером розвитку сільської території, який допоможе зорганізувати вмотивоване місцеве населення навколо ідеї приватного бізнесу та розвитку власної сільської території.

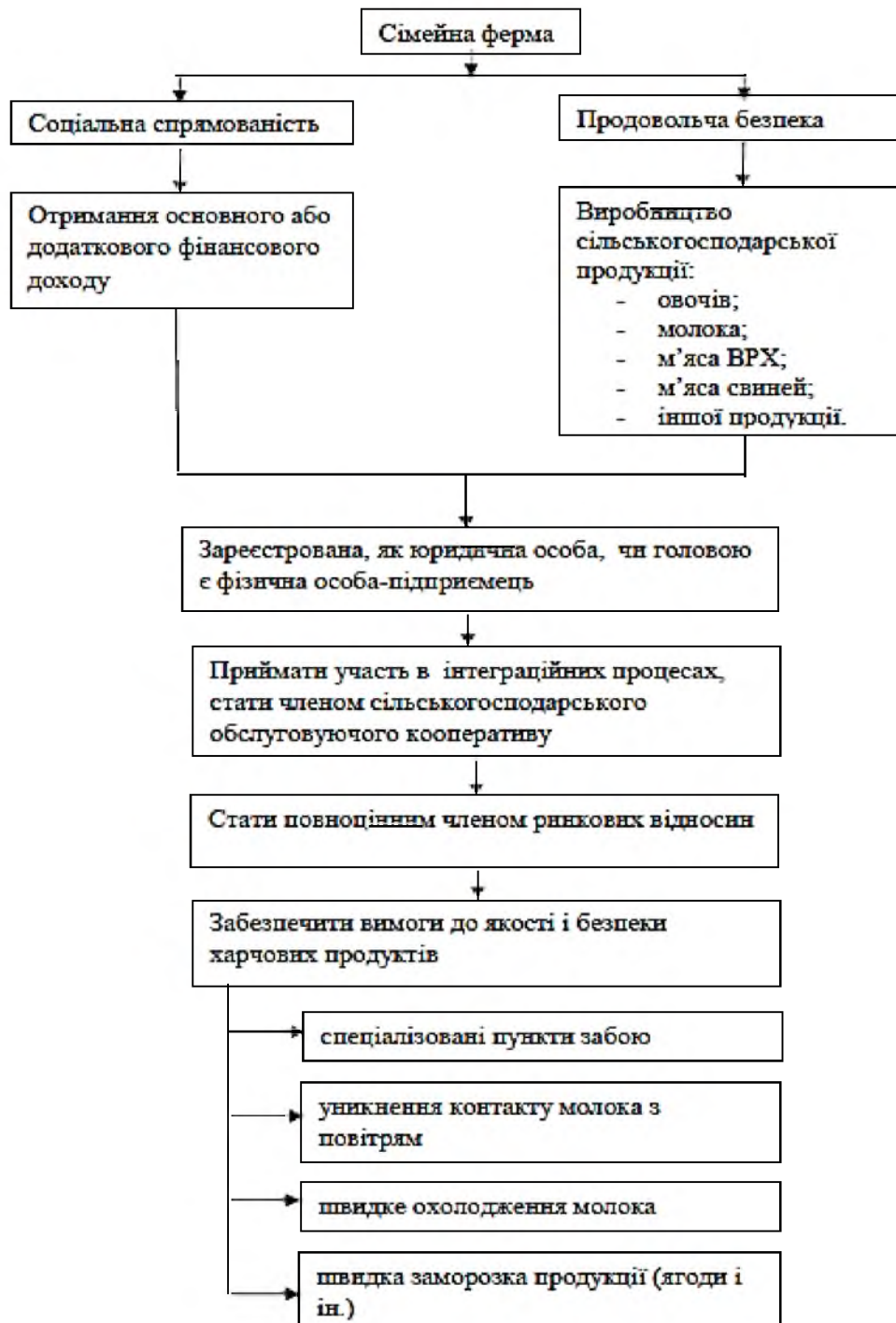

Рис. 1. Організаційно-економічне функціонування сімейних ферм, створених на базі сільських домогосподарств

Джерело: розроблено автором

Встановлено, що для активізації підприємницької діяльності в сільській місцевості особливу увагу необхідно приділити мотиваційному моменту. У процесі дослідження також встановлено, що основним мотиваційним фактором для створення сімейної ферми є збільшення фінансових надходжень для родини через інтеграцію у ринковий простір. Водночас обґрунтовано, що досить вагомий внесок у формування мотиваційного механізму щодо започаткування

підприємницької діяльності на сільській території повинні здійснювати вищі навчальні заклади України, та галузеві наукові установи.

У другому розділі **«Рівень ресурсозабезпечення та результати розвитку виробничо-господарської системи сільських територій»** - здійснено моніторинг виробничого і наукового потенціалу ресурсів сільських територій, проаналізовано стан сільського господарства в контексті розвитку сільських територій та охарактеризовано розвиток сільських домогосподарств.

На початок 2017 року до складу Сумської області входило 18 адміністративних районів, 15 об'єднаних територіальних громад, що утворилися шляхом об'єднання при здійсненні адміністративно-територіальної реформи, 20 селищ та 1455 сільських населених пунктів. Сільське населення складає 361 тис. осіб або 32 % до загальної кількості по області. Із них 39 % старше 65 років, а 26 % сільського населення або 82,5 тис. осіб з яких 55 тис. осіб працездатного віку, а 27,5 тис. осіб старше працездатного віку не являються економічно активними. Крім того в сільській місцевості мешкає 13,8 тис. безробітних.

Станом на початок 2017 р. в сільському господарстві регіону здійснювали товарне виробництво 1482 юридичні особи. Серед них частка малих фермерських і мікропідприємств складає 72 %, де задіяно 40,5 % зайнятих від всієї їх кількості. Крім того сільськогосподарське виробництво продукції забезпечують домогосподарства що складає 32,8 % валової продукції в тому числі 62,8 % продукції тваринництва. Господарства населення на сільських територіях у 2016 р. вирощували 99,2 % картоплі, 97,8 % овочів, 91,8 % плодів та ягід, 56 % яловичини і телятини, 58 % молока, 70 % свинини від загального виробництва. Домогосподарства глибоко інтегровані у всі сфери сільського середовища. Вони поряд із іншими формами господарювання виконують багатофункціональну роль виробників продукуючи суспільні блага що важливо, також, для розвитку місцевих громад.

Більш глибокі вибіркові обстеження сільських домогосподарств, що займаються виробництвом молока показали що на окремих сільських територіях вікова група виробників більше 60 років складає 53 % від їх загальної кількості. Це вкрай негативно буде впливати на перспективу збільшення виробництва молока в даному населеному пункті.

Слід зазначити, що 69 % загальної кількості домашніх господарств, які виробляють молоко мають одну корову, 26 % – дві, 5 % – три і більше. По складу сімей які займаються виробництвом молока найбільш чисельною групою є родини до трьох чоловік – 60 %, від чотирьох до п'яти чоловік – 31 % і більше п'яти – 9 %.

Для виробництва молока власні земельні ділянки використовували 44 % респондентів і при більш сприятливій ціновій ситуації на молоко зазначений земельний резерв буде задіяно в більшій мірі.

Із власних земельних ділянок і земельних паїв виробляється зелений корм у розмірі 95 % від їх загального обсягу і 42 % концентрованих кормів.

Встановлено, що 67 % респондентів взагалі не мають і не використовують

ніяких засобів малої механізації, 12 % респондентів використовують трактор, 7 % – крупорушку, 2 % холодильні установки, 7 % використовують інші засоби малої механізації.

У третьому розділі – «**Шляхи формування сталого розвитку сільських територій**» – запропоновано формування порядку виконання державою і місцевим самоврядуванням цілей сталого розвитку та етапів їх реалізації для сільських територій; розробку сценаріїв створення кооперативних структур і їх співпраці з логістичними і іншими підприємствами в сільській місцевості; формування локальних галузевих кластерів для забезпечення сталого розвитку сільських територій.

Держава за взятими на себе міжнародними зобов'язаннями має до 2030 року запровадити 17 цілей сталого розвитку сільських територій України.

Запровадити відразу виконання всіх цілей сталого розвитку сільські території фактично неспроможні тому, що, на наше переконання, відсутній чіткий план дій щодо виконання кожної цілі сталого розвитку, а також порядку забезпечення їх виконання.

В роботі запропоновано розподілити всі цілі сталого розвитку сільських територій на глобальні, базові, взаємозалежні та забезпечуючі. Глобальні цілі – це цілі, виконання яких можливе лише після виконання базових цілей; Базові цілі – це цілі, без виконання яких, неможливе виконання інших цілей; Взаємозалежні цілі – цілі, виконання яких можливе лише в комплексі (разом); Забезпечуючі цілі – цілі, виконання яких дає можливість забезпечити виконання наступних цілей сталого розвитку. Загальний підхід до порядку реалізації етапів забезпечення виконання цілей сталого розвитку сільських територій необхідно визначити наступним чином:

$$C_{1..n} = \sum_{j \in C} \sum_{j \in R} i_j \quad (1)$$

де, $C_{1..17}$ - ціль сталого розвитку

$j \in C$ - множина забезпечуючих цілей

$j \in R$ - множина складових забезпечуючої цілі

i_j - результати виконання (індикатори) j -ї складової цілі

Індикаторами є інструменти які оцінюють виконання цілей сталого розвитку і виконують комунікативну функцію (інформування громадськості). Враховуючи, що відсутній офіційний перелік індикаторів ступеню виконання етапів цілей сталого розвитку сільських територій в роботі запропоновано використовувати зазначені критерії що наведені в документі «Цілі сталого розвитку для України на 2016-2030 рр.».

Так, у відповідності до вищенаведених положень щодо порядку виконання цілей сталого розвитку, ми пропонуємо забезпечити виконання цілі 1 – «Подолання бідності у всіх її формах та усюди», шляхом забезпечення

виконання цілі 8 – «Сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх», для виконання якої необхідно забезпечити виконання цілі 4 – «Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх», цілі 7 – «Забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх», та цілі 9 – «Створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям». Запропонована нами послідовність забезпечення виконання цілі 1, зображена на рис. 2.

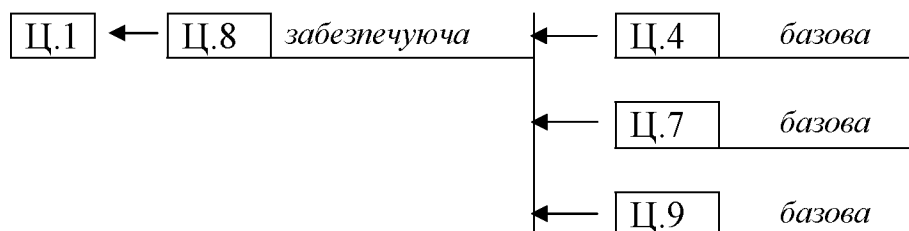

Рис. 2. Порядок реалізації етапів забезпечення виконання цілі 1 сталого розвитку

Отже, для цілі 1 – ціль 8, ціль 4, ціль 7, ціль 9 будуть забезпечуючими, тобто такими, без яких забезпечення виконання цілі 1 неможливе, або буде неповним чи частковим, а для цілі 8 – ціль 4, ціль 7, ціль 9 будуть базовими, тобто лише після забезпечення виконання яких можливе забезпечення виконання цілі 8.

Цілі мають оцінюватись за кількісними індикаторами. Зокрема, ціль 4 – за індикатором запровадження на всіх рівнях якісної системи освіти (початкова, базова та повна середня освіта), наявного доступу до якісної професійно-технічної та вищої освіти; ціль 7 - забезпечення фінансування державних програм, що націлені на виробництво енергії з відновлювальних джерел енергії та фінансування програм покращення енергоефективності; ціль 9 - розвинута інфраструктура підтримки підприємництва у вигляді технопарків, бізнес інкубаторів, мереж надання послуг підприємствам, витрати державного бюджету на фінансування науки на рівні 3 % і інші. Такий перелік індикаторів виконання етапів дає цілісне розуміння про кількісні і якісні зміни що відбуваються на сільській території, а також забезпечує контроль за змінами що пов'язані з переходом до сталого розвитку та швидко реагувати при потребі.

В роботі запропоновано на базі сертифікованих сімейних ферм створювати сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи (рис. 3). Кооперація сімейних ферм забезпечить їх достатніми перевагами при реалізації власної продукції на внутрішніх та зовнішніх ринках, дозволить конкурувати з іншими товаровиробниками, виробляти та реалізовувати оптові партії сільськогосподарської продукції, стати надійним партнером при співпраці з національними мережами реалізації продовольчої продукції.

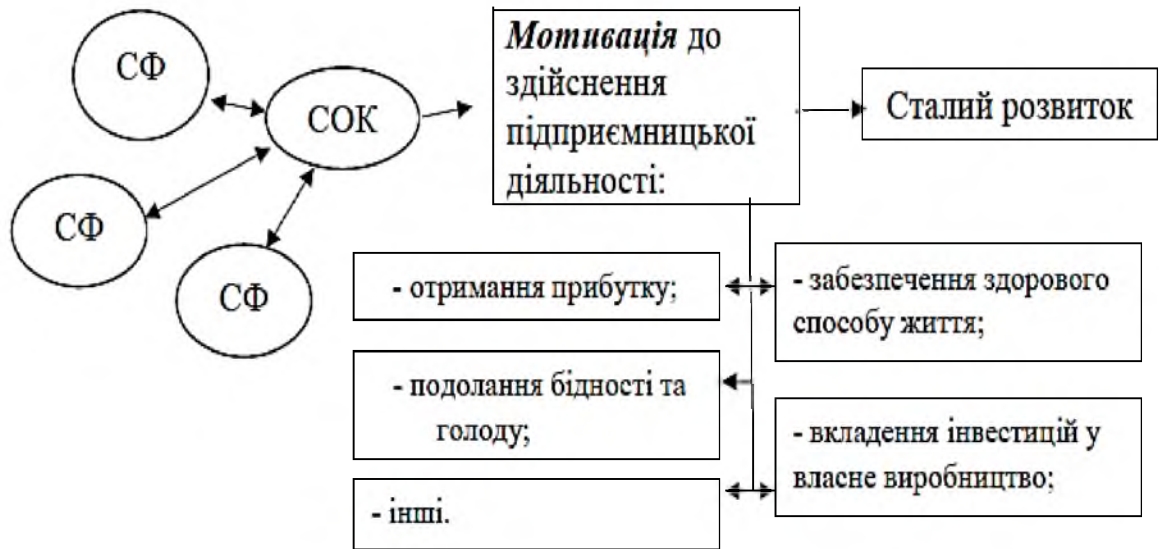

Рис. 3. Схема формування СОК на базі сімейних ферм – виробників сільськогосподарської продукції

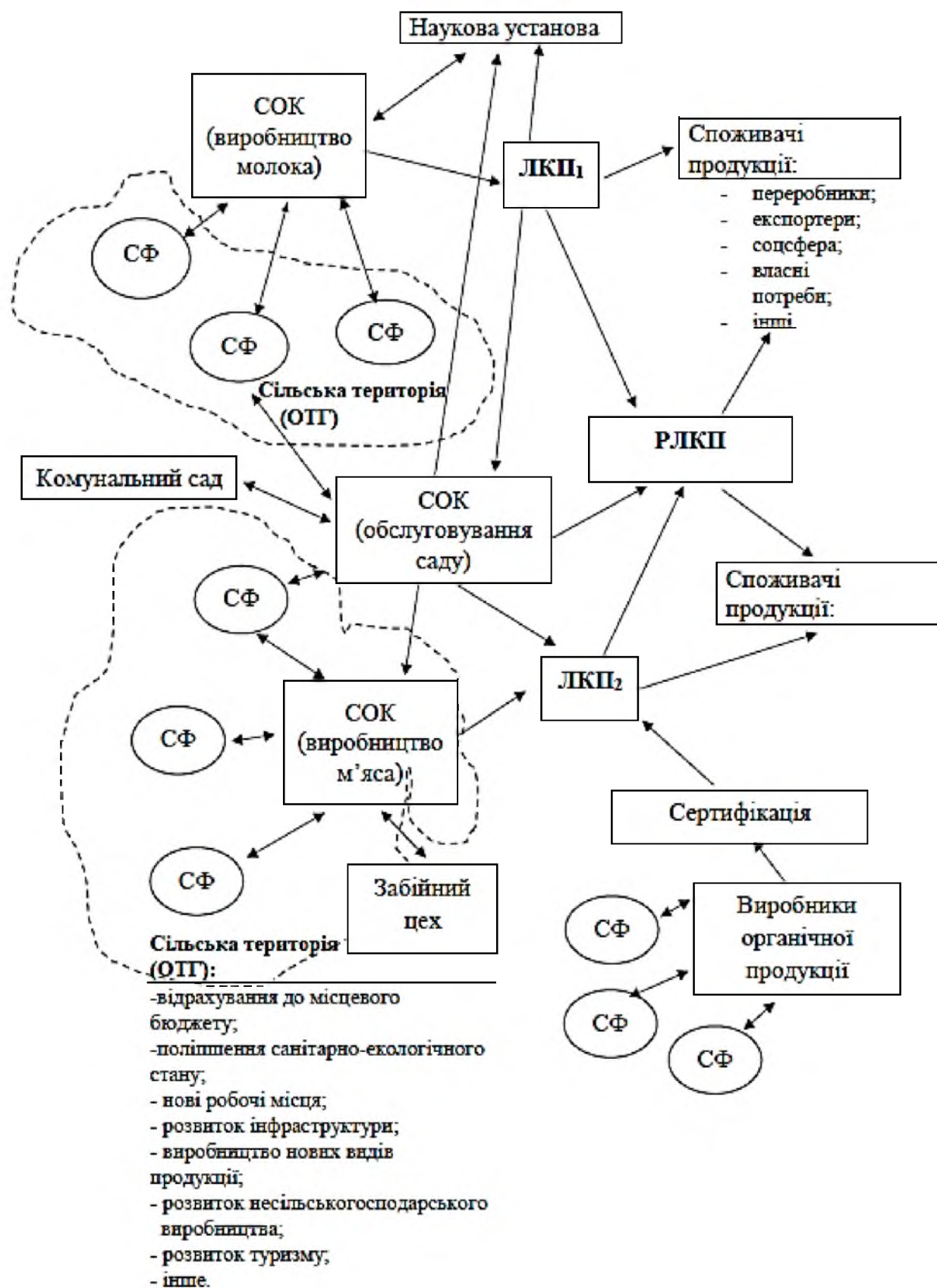
Доведено, що сільський розвиток повинен базуватися на концепції «знизу – вгору», тобто розвиваються базові складові економіки сільських територій – малі господарства, фермерські господарства, сімейні ферми, домогосподарства, потім на їх основі йде створення та розвиток кооперативних форм господарювання, що є підґрунтям локальних галузевих кластерів.

В роботі визначено, що сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи (СОК) на базі сертифікованих сімейних ферм будуть більш ефективними ніж кооперативи, створені на базі звичайних домогосподарств.

Для активізації зростання та створення нових сімейних ферм та створених на їх підґрунті сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в роботі виокремлені напрями підтримки такого виду приватного підприємництва на сільських територіях. До таких напрямків відноситься забезпечення якісної підготовки аграрного менеджера для сучасного сільськогосподарського підприємства, стимулювання окремих напрямків виробництва сільськогосподарської продукції: ягід та овочевої продукції, м'яса свиней, м'яса овець, виробництва молока, забезпечення виробництва продукції високої якості через її сертифікацію, а також через розвиток мережі селекційних центрів. Передбачено створення об'єктів, націлених на зберігання готової продукції.

В роботі запропоновано структуру локального галузевого кластера (рис. 4).

Розвиток кластерів на сільських територіях, який забезпечується зусиллями кооперативних, підприємницьких, кредитно-фінансових, наукових структур, з одного боку, а також органів державної влади та місцевого самоврядування з іншого боку, може сприяти підвищенню загального рівня конкурентоспроможності сільської території, покращення її інвестиційного потенціалу та економічного зростання, покращенню якості життя місцевого населення.

Примітка: РЛКП і ЛКП – (регіональне) логістичне комунальне підприємство

Рис. 4. Структура локального галузевого кластера

Кластерна структура може досить ефективно залучати та використовувати іноземні інвестиції, зацікавлена у підвищенні освітнього рівня підприємців, що її учасниками, тощо.

Для локального галузевого кластеру в роботі запропоновано на основі МІАС створити інформаційну систему аналізу і оцінки зовнішнього та внутрішнього середовища, планування можливостей і ризиків його розвитку та функціонування (рис. 5).

Рис. 5. Сфера впливу інформаційної системи на розвиток та функціонування локального галузевого кластеру

Адміністратором кластеру, що здійснює інтеграцію і супровід МІАС, підтримує її діяльність, а також координує роботу усіх учасників зазначеної структури має бути незалежна інформаційно-технологічна компанія. Вона має бути націлена на максимальне забезпечення ефективної роботи кластера, як в інформаційно-технологічному, так і фінансово-економічному та соціально-економічному напрямках. Тобто, адміністратор контролює виконання запланованого переліку робіт – індикаторів, які будуть свідчити про ефективність роботи всіх учасників кластеру, а також вирішувати проблемні питання, що можуть виникати під час становлення виробничих зв'язків між учасниками, стабільної їх роботи, відстеження всіх позитивних та можливих ризикових ситуацій, що можуть з'явитися на сільській території, де функціонують суб'єкти кластеру.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення важливої науково-практичної проблеми, що виявляється в поглибленні теоретичних та методичних засад формування сталого розвитку сільських територій.

За результатами проведеного дослідження сформульовано низку висновків та пропозицій, що відображають вирішення задач дисертаційної роботи відповідно до поставленої мети:

1. Узагальнено, що сільська територія подає собою визначену у просторі історично сформовану територію із чітко окресленими адміністративними межами, наявними в ній природними та людськими ресурсами з притаманною лише їй аграрною виробничо-господарською системою та відповідною соціальною інфраструктурою. Сталий розвиток сільських територій забезпечується сукупністю економічних, соціальних, демографічних, виробничих, природно-екологічних, культурно-історичних, управлінських та організаційних чинників. Останні, через кооперацію та кластеризацію, в умовах децентралізації владних повноважень сільських громад, набувають особливого значення.

2. Запропонована модульна інформаційно-аналітична система базується на прийнятих та затверджених планах розвитку об'єднаних територіальних громад, містить інформацію про заплановані кількісні і якісні показники їх розвитку, механізми і інструменти реалізації цілей сталого розвитку сільських територій. Це дозволяє більш ефективно управляти локальним галузевим кластером, вирішити завдання щодо формування сталого розвитку території і якісного життя населення, здійснити сучасний імідж (промоцію) території для міжрегіональної та міжгалузевої співпраці, об'єднати діяльність та забезпечити концентрацію зусиль місцевих органів влади, населення підприємств на ключових пріоритетах, що забезпечить процвітання в майбутньому.

3. В умовах розвитку дрібнотоварного сільськогосподарського виробництва має активізуватись підприємницька діяльність створених, на базі сільських домогосподарств, сімейних ферм. Останні подають собою юридичну особу чи головою є фізична особа-підприємець, де сім'я є власником, що особистою працею здійснює товарне виробництво сільськогосподарської продукції на присадибній і/або пайовій земельній ділянці і отримує підприємницькій дохід.

Основними напрямками бізнесу сімейних ферм можуть бути виробництво овочів, фруктів, ягід, продукції тваринництва бджільництва, розведення ставкової риби, вирощування раків в домашніх умовах, вирощування лікарських трав та збирання дикоростів, міні-переробка молока та м'яса, міні-пекарні, перобка та вироблення продукції з деревини, сільський «зелений» туризм, розвиток природохоронного сервісу, розвиток народних промислів та інших. Досить актуальним є розвиток естетичного підприємництва на сільських територіях. Такими можуть бути центри денного догляду дітей, невеличке

ательє з пошиву одягу, виробництво сувенірної продукції ручної роботи та інше.

4. Моніторинг ресурсозабезпечення сільських територій досліджуваної Сумської області та її 18 адміністративних районів і 15 об'єднаних територіальних громад показав, що економічно активне населення сільської місцевості становить 32 % від загальної кількості. Економічне неактивне населення працездатного віку на селі складає 199,5 тис. осіб, які за сприятливого ринкового середовища можуть здійснювати власну підприємницьку діяльність. Із загальної кількості дрібних товаровиробників (малих підприємств) сільського господарства 18,3 % є мікропідприємства в яких з 2010 р. по 2016 р. загальні обсяги реалізованої продукції збільшились з 11 % до 27,7 %.

Господарства населення (домогосподарства) забезпечуючи 32,8 % виробництва валової продукції виробляли у 2016 році 99,2 % картоплі, 97,8 % овочів та 91,8 % плодів і ягід, майже 58 % молока, 56–70 % яловичини і свинини до загального виробництва. Сільські домогосподарства на 98 % забезпечені земельними ділянками, 77 % утримують худобу, птицю, бджіл. Вибірковим обстеженням встановлено, що домогосподарства малих, середніх і великих за чисельністю жителів сіл забезпечують виробництво молока на 47 % віковою групою працюючих до 55 років, на 33 % використанням засобів малої механізації. При цьому 44 % домогосподарств використовують власні присадибні ділянки для виробництва кормів. Із них 95 % респондентів – для виробництва зелених кормів і 42 % респондентів – для виробництва концентрованих кормів. Встановлено, що 69 % власників від загальної кількості домашніх господарств мають 1 корову, 26 % – 2 корів, а 5 % – 3 і більше корів.

5. Досягнення сталого розвитку сільських територій досить складний, багатогранний та довготривалий процес і вимагає значних фінансових ресурсів як з боку держави так і місцевого самоврядування.

Запровадити відразу всі цілі сталого розвитку на сільських територіях неможливо. Запропоновано чіткий план дій щодо кожної цілі розвитку і оцінки її виконання відповідно до етапів реалізації та фінансування з боку держави і місцевого самоврядування який передбачає виконання 17 цілей (Цілі сталого розвитку для України на період 2016-2030 рр.) в шість етапів. На перших трьох етапах передбачені стартова (3 цілі), базова (1 ціль) і головна (3 цілі) стадії, на четвертому етапі має реалізуватись коригувальна стадія (1 ціль), а на п'ятому і шостому етапах на стадії сталого розвитку мають виконуватись по 4 цілі і 5 цілей відповідно.

Зазначений порядок виконання Цілей сталого розвитку сільських територій дозволить покращити демографічну їх ситуацію, функціонування якісної системи освіти та охорони здоров'я, збільшити доходи сільського населення шляхом підтримки розвитку приватного підприємництва, зростання сільської економіки, розвиток інфраструктурних та об'єктів комунальної власності, вирішення екологічних проблем та покращити життя людей об'єднаних територіальних громад.

6. Сталий розвиток сільських територій має базуватися на сценаріях «знизу-вгору», коли активізують роботу базові складові сертифіковані сімейні ферми, товарно-споживчі домогосподарства, фермерські господарства та малі підприємства на підґрунті яких створюються обслуговуючі кооперативи, що співпрацюють з логістичними комунальними підприємствами. Створення таких агропродовольчих ланцюгів має зумовлюватись спільною вигодою задля справедливого розподілу отриманого фінансового результату та бути одним із джерел формування бюджетів об'єднаних територіальних громад.

7. Визначено, що подальший розвиток кооперації дрібнотоварних виробників та їх взаємодія з іншими партнерами по зберіганню, переробці і реалізації сільськогосподарської продукції та науковому і фінансово-кредитному супроводженні має здійснюватися на засадах кластеризації. Розвиток кластерів на сільських територіях має забезпечуватися зусиллями кооперативних, підприємницьких, фінансово-кредитних і наукових структур з одного боку та органів державної влади і місцевого самоврядування з іншого. Це сприятиме підвищенню загального рівня конкурентоспроможності сільської території, покращить її інвестиційне забезпечення, економічне зростання та якість життя місцевого населення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографії:

1. Термоса І. О. Сучасний стан соціально-економічного розвитку Сумської області серед регіонів одного типу. Характерні риси моделі сталого розвитку/ І. О. Термоса // Організаційно-економічні аспекти сталого розвитку агропромислового комплексу та сільських територій: монографія / за ред. Брюховецького І. М., Жмайлова В. М., Маслака О. М. – Суми: Сумський національний аграрний університет, 2015. – С. 38-54. (*особистий внесок – досліджено стан ресурсного забезпечення розвитку сільських територій Сумського регіону за адміністративно-територіальним розподілом*).

2. Термоса І. О. Використання інноваційних технологій ведення землеробства суб'єктами аграрного бізнесу / І. О. Термоса // Розвиток аграрного бізнесу в Україні : монографія / за ред. Брюховецького І. М. – Суми: Сумський національний аграрний університет, 2016.- С. 272 – 283. (*особистий внесок – здійснено оцінку виробничо-економічних результатів розвитку суб'єктами аграрного бізнесу на основі сучасних інформаційних технологій*).

Статті у наукових фахових виданнях:

3. Термоса І. О. Сутність сталого розвитку та його особливості в контексті сільських територій / І. О. Термоса // Причорноморські економічні студії. – 2017. – № 19. – С. 33-38.

4. Термоса І. О. Аспекти сучасного розвитку сільських територій /

І. О. Термоса // Вісник Херсонського державного університету. – 2017. – № 25. – С. 102-105.

5. Термоса І. О. Аспекти планування розвитку сільських територій в умовах децентралізації в Україні / І. О. Термоса // Інтелект XXI. – 2017. – № 4. – С. 69-74.

6. Термоса І. О. Розвиток підприємництва як передумова сталого розвитку сільських територій / І. О. Термоса // Проблеми системного підходу в економіці. – 2017. – № 4(60). – С. 187-192.

7. Термоса І. О. Кластеризація та її вплив на розвиток сільських територій/ І. О. Термоса // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2017. – № 19. – С. 113-118.

8. Термоса І. О. Виокремлення економічної категорії «реструктуризація» серед інших організаційно-правових та економічних процесів на підприємстві / І. О. Термоса // Вісник Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва. Сер. : Економічні науки. – 2013. - № 8. – С. 260-270.

9. Бояринова І. О. Теоретико-методичні підходи до визначення поняття «реструктуризація» / І. О. Бояринова // Вісник Сумського національного аграрного університету. Сер. : Економіка і менеджмент, 2012 т. Вип. 8 – с. 19-24.

Статті, включені до міжнародних каталогів наукових видань і наукометричних баз:

10. Термоса І. О. Забезпечення сталого розвитку сільських територій на базі територіальних кластерних структур / В.М. Жмайлов, І.О. Термоса // Вісник Сумського національного аграрного університету. Сер. : Економічні науки. – 2017. - № 6. – С. 133-145. (особистий внесок – здійснено формування кластеру).

11. Термоса І. О. Кластерні формування як основа для сталого розвитку сільських територій/ І. О. Термоса // Вісник Одеського національного університету. Економіка. – 2017. – № 5(58). – С. 75-80.

Статті в закордонних наукових виданнях:

12. Thermosa I. The ways of forming the sustainable development of rural areas of Ukraine/ I. Thermosa // Economics, Management and Sustainability, (2017). 2(1), 60-66.

За результатами доповідей науково-практичних конференцій:

13. Термоса І. О. Становлення економічних відносин на сільських територіях / І. О. Термоса // Наукові економічні дослідження: теорії та пропозиції: матер. IV Міжнародної науково-практ. конференції (24-25 березня 2017 р., м. Запоріжжя). – Запоріжжя: Східноукраїнський інститут економіки та управління, 2017. – С. 14-18.

14. Термоса І. О. Розвиток сільських територій в сучасних умовах / І. О. Термоса // Перспективи розвитку національної економіки в умовах змін ринкового середовища: матер. Всеукраїнської науково-практ. конференції (11-

12 серпня 2017 р., м. Одеса). – О. : ЦЕДР, 2017. – С. 26-31.

15. Термоса І. О. Становлення підприємництва як одна із умов сталого розвитку сільських територій / І. О. Термоса // Моделювання та прогнозування соціально-економічного міжнародного співробітництва: матер. Міжнародної науково-практ. конференції (1–2 вересня 2017 р., м. Київ). – Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2017. – С. 33-36.

16. Термоса І. О. Планування як фактор забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні / І. О. Термоса // Сучасні можливості забезпечення соціально-економічного розвитку країн: матер. Міжнародної науково-практ. конференції (16 вересня 2017 р., м. Ужгород). – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2017. – С. 38-42.

17. Термоса І. О. Регіональні кластери як структурні ланки сталого розвитку сільських територій / І. О. Термоса // Економічне зростання: стратегія, напрями і пріоритети: матер. Міжнародної науково-практ. конференції (22-23 вересня 2017 р., м. Запоріжжя). – Запоріжжя: Східноукраїнський інститут економіки та управління, 2017. – С. 80-84.

18. Термоса І. О. Вплив інтеграційних процесів в АПК на розвиток сільських територій / І. О. Термоса // Підприємництво, бухгалтерський облік та фінанси: національні особливості та світові тенденції: матер. Всеукраїнської науково-практ. конференції (15-16 вересня 2017 р., м. Київ). – Київ: КЕНЦ, 2017. – С. 25-29.

19. Термоса І. О. Соціально-економічний захист населення України в сучасних трансформаційних умовах / І. О. Термоса // Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної роботи: матер. Всеукраїнської науково-практ. конференції (22-23 жовтня 2015 р., м. Глухів). – Глухів: Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2015. – С. 154-157.

АНОТАЦІЯ

Термоса Ірина Олександрівна. Формування сталого розвитку сільських територій. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.03 – економіка та управління національним господарством. – Полтавська державна аграрна академія, МОН України, Полтава, 2017.

Дисертаційна робота присвячена обґрунтуванню теоретичних засад і розробці практичних рекомендацій щодо формування сталого розвитку сільських територій, спрямованих на забезпечення високого рівня матеріального добробуту сільського населення, підвищення загального рівня конкурентоспроможності сільських територій, їх інвестиційного забезпечення та економічного зростання.

В роботі розкрито сутнісну характеристику сільських територій та організаційні чинники їх сталого розвитку, встановлено базові положення товарних сімейних ферм, проведено моніторинг потенціалу ресурсозабезпечення. Виділено порядок виконання цілей його забезпечення, застосовуючи виокремлену типологію для їх реалізації на сільських територіях.

Досліджено ресурсний потенціал селянських домогосподарств в розрізі різних напрямів з метою визначення можливості сталого розвитку сільських територій на засадах підприємництва. Відповідно, обґрунтовано концепцію формування системи суб'єктів агробізнесу, що включає товарні сімейні ферми домогосподарств і сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, що створюються на їх базі. Опрацьовано засади створення логістичного комунального підприємства як інфраструктурного об'єкта даної системи.

Удосконалено методичні підходи щодо створення та розвитку локального галузевого кластера, основою якого будуть сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, утворені товарними сімейними фермами на базі сільських домогосподарств та логістичними комунальними підприємствами і визначеним для них ефектом від діяльності даного кластеру. Визначено необхідні фінансові та інвестиційні ресурсів для заснування; створення та державна реєстрація для набуття юридичної особи з урахуванням методичного підходу реалізації цілей сталого розвитку сільських територій.

Запропоновано модульну інформаційно-аналітичну систему забезпечення сталого розвитку сільських територій з окресленими компонентами та очікуваними результатами від її реалізації. Розроблено пропозиції щодо використання даної моделі локальними галузевими кластерами.

Ключові слова: сільські території, сталий розвиток, забезпечення, сімейні ферми, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, локальні галузеві кластери, державна підтримка, інформаційно-аналітична система.

АННОТАЦІЯ

Термоса Ирина Александровна. Формирование устойчивого развития сельских территорий. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.03 – экономика и управление национальным хозяйством. – Полтавская государственная аграрная академия, МОН Украины, Полтава, 2017.

Диссертация посвящена обоснованию теоретических основ и разработке практических рекомендаций по формированию устойчивого развития сельских территорий, направленного на обеспечение высокого уровня материального благосостояния сельского населения.

В теоретическом разделе раскрыты существенные характеристики сельских территорий, товарных семейных ферм, которые осуществляют свою деятельность в данных пределах, и организационных факторов их устойчивого развития. Рассмотрены и сравнены различные точки зрения ученых-исследователей касательно трактовки понятий сельского поселения и сельской территории; устойчивого развития сельских территорий. Обобщено их, структурно-логическая схема, важные составляющие элементы и значение понятия.

Установлены необходимые условия и организационные факторы обеспечения устойчивого развития сельских территорий: кооперативные и кластерные структуры. Определены понятия данных объединений и выделена основная идея кооперации. Проанализирована административно-территориальная реформа как одно из важнейших условий данного процесса и обозначена ее важность в аспекте перехода осуществления деятельности «снизу-вверх», что обеспечит активное участие громад в ее развитии.

Предложено модульную информационно-аналитическую систему и механизмы реализации в виде составляющих компонентов, с целью обеспечения координации и контроля запланированных показателей социально-экономического развития сельских территорий и высокоинтегрированных предпринимательских структур (локального отраслевого кластера), предоставление нужных данных через определенные механизмы.

Изучена предпринимательская составляющая развития сельских территорий. Предложено для ее активизации формирование семейных ферм. Базой данных субъектов малого агробизнеса есть сельские домохозяйства. В работе охарактеризован и мотивационный аспект предпринимательства, а именно проанализирован уровень мотивации студентов-аграриев касательно создания собственного дела в будущем.

Осуществлено мониторинг сельского хозяйства, производственного и научного потенциала ресурсов сельских территорий Сумской области по всей их совокупности, так и по отдельным домохозяйствам в разрезе разных характеризующих направлений. Выявлена положительная перспектива развития обслуживающей кооперации и дальнейшей кластеризации на данных территориях.

Определено типизацию (глобальные, базовые, взаимозависящие, обеспечивающие), очередность и поэтапность осуществления целей устойчивого развития сельских территорий и их реализация локальными отраслевыми кластерами. В работе сгруппированы каналы поступления финансирования и индикаторы результативности данных целей.

Придавая должное значение созданию прогностических сценариев устойчивого развития сельских территорий, в работе предложено создание на базе товарных семейных ферм сельскохозяйственных обслуживающих кооперативов, а также их инфраструктурных объектов – логистических коммунальных предприятий. Обозначен методический подход к формированию структуры локального отраслевого кластера и предлагаемые выгоды и эффекты от его деятельности для сельских территорий.

Ключевые слова: сельские территории, устойчивое развитие, обеспечение, семейные фермы, сельскохозяйственные обслуживающие кооперативы, локальные отраслевые кластеры, информационно-аналитическая система.

SUMMARY

Thermosa Irina Aleksandrovna. Formation of Sustainable Development of Rural Areas. - Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Thesis for a Candidate Degree in Economics, specialty 08.00.03 - Economics and Management of National Economy. - Poltava State Agrarian Academy, Ministry of Education and Science of Ukraine, Poltava, 2017.

The dissertation is devoted to the substantiation of theoretical foundations and the development of practical recommendations for the formation of sustainable development of rural areas aimed at ensuring a high level of material well-being of the rural population, raising the overall level of competitiveness of rural areas, their investment support and economic growth.

In this work the essential characteristic of rural territories and organizational factors of their sustainable development are revealed, the basic provisions of commodity family farms are established, resource resources monitoring is monitored. The order of fulfillment of the objectives of its provision is allocated, using a separate typology for their implementation in rural areas.

Resource potential of peasant households in the context of different directions is investigated in order to determine the possibility of sustainable development of rural territories on the basis of entrepreneurship. Accordingly, the concept of the formation of a system of agribusiness entities, which includes commodity family farms of households and agricultural servicing cooperatives created on their basis, is substantiated. The principles of creating a logistics utilities as an infrastructure object of this system are worked out.

Methodological approaches to creating and developing a local branch cluster based on agricultural service cooperatives formed by commodity family farms on the basis of rural households and logistic utilities and the effect that they have on the activity of this cluster will be improved. The necessary financial and investment resources for foundation are determined; creation and state registration for the acquisition of a legal entity taking into account the methodical approach to the realization of the goals of sustainable development of rural territories.

A modular information-analytical system for ensuring sustainable development of rural areas with outlined components and expected results from its implementation is proposed. Proposals on the use of this model by local branch clusters have been developed.

Key words: rural territories, sustainable development, provision, family farms, agricultural servicing cooperatives, local industry clusters, state support, module-information system.

Підписано до друку 27.11.2017 р. Замовлення № 138. Папір офсетний.
Друк різнографія. Формат 60x90/16. Ум. друк. арк. 1,5.
Гарнітура Times New Roman Cyr. Тираж 100.

Редакційно-видавничий відділ Полтавської державної аграрної академії.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №2174 від 26.04.2005 р.
Адреса: 36003, м. Полтава, вул. Г. Сковороди, 1/3.